

I. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI KÜLTÜR KURULTAYI

9-15 NİSAN 2006

ÇEŞME-İZMİR

BİLDİRİ KİTABI-IV

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

TEZKİRE-İ EVLİYÂ'NIN ARAP HARFLİ NÜSHASI UYGUR HARFLİ YAZMADAN Mİ ARAP HARFLERİNE ÇEVİRİLDİ?

Ayşe Gül SERTKAYA*

Ferîdeddîn 'Attar'ın Tezkire-i Evliya adlı Farsça eserinden Doğu (Çağatay) Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu tercümenin biri Uygur harfleriyle, ikincisi Arap harfleriyle olmak üzere bilinen iki yazma nüshası vardır.

a) Uygur harfli yazma: Paris, Bibliotheque Nationale, Suppl. Turc 190'da kayıtlı olan ve H. 840/M. 1436-1437'de Herü (Herat)'da Ebû Mâlik Bahşı tarafından Uygur harfleri ile istinsah edilen bu nüshanın ketebe kaydı şöyledir: *emti tezkire-te bitilgen meşâyih evliyâ-lar-ning hikâyet sözleri tüketildi, târih sekiz yüz kırk-ta at yıl cumâd-el-âhir-e-ay-ning on-ı-ta herü-te ebü mâlik bahşı bitidim.* (Şimdi Tezkirede yazılan şeyhler, evliyaların hikâyeleri tamamlandı. Sekiz yüz kırk tarihinde, At yılında, Cumâd-el-âhire ayının onunda, Herat'ta, Ebu Mâlik Bahşı yazdım).

b) Arap harfli yazma: İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, No. 2448'de kayıtlı olan ve H. 20 Receb 917/M. 13 Ekim 1511'de, Mısır'da, Nüreddîn 'Alî b. Kîçkine Seyyid 'Alî et-Tâlikânî tarafından okunaklı bir ta'lik ile istinsah edilen bu nüshanın ketebe kaydı şöyledir: *târih tokuz yüz on yitide rahmet ayı-ning yigirmi-side mışrda nûreddîn 'alî bin kîçkine seyid 'alî et-talikanı bitidi.* (Dokuz yüz on yedi tarihinde, rahmet ayının yirmisinde, Mısır'da, Nüreddîn Alî bin Kîçkine Seyyid Alî et-Tâlikânî yazdı).

Her iki yazmada birinci eser Mi'râc-nâme, ikinci eser Tezkire-i Evliyâ'dır.

Mİ'RÂC-NÂME

Yazmanın ilk metni olan ve Uygur harfli yazmanın 1b-13a yaprakları arasında yer alan Mi'râc-nâme'de Hz. Muhammed'in miracı, cennet ve cehennemi ziyareti ve Kaf dağındaki Musa Peygamber ümmetini ziyareti ile onlara nasihat etmesi anlatılmaktadır.

Metnin, Arapçadan Farsçaya tercüme edildiği tahmin edilen, Farsça Nehcü'l-ferâdîs adlı bir metinden Doğu Türkçesine çevrildiği bilinmektedir. Mi'râc-nâme'ye esas olan Farsça Nehcü'l-ferâdîs metni ve bu metnin Arapça aslı bugüne kadar tespit edilememiştir.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, No: 789'da kayıtlı olan ve J. Eckmann'ın önsözüyle TDK tarafından tıpkıbasımı yayınlanan, Mahmud b. 'Alî es-Sarâyî el-Kerderî (Kerderli Mahmud) adlı bir müellife ait olan, Nehcü'l-Ferâdîs'in 1. Babının 7. ve 8. faslı Mi'râc hadisesini anlatır. Bu iki Mi'râc bölümünün mukayesesini Mi'râc-nâme'nin bilinmeyen bir Nehcü'l-Ferâdîs metninden tercüme edildiğini tereddütsüz bir şekilde ortaya koymaktadır.

Mi'râc-nâme'de 58 minyatür yer almaktadır. Herat minyatürcülük okulunun en nadide örnekleri olan bu minyatürlerde başta Hz. Muhammed olmak üzere bütün peygamberlerin yüzlerinin resmedildiği görülmektedir.

Uygur harfli nüsha 1672 yılında İstanbul'da, Marquiz de Nointel adına Antoine Galland tarafından satın alınmıştır. Yazma daha sonra Krallık Kütüphanesi No: 2367'ye kaydedilmiştir. Halen Bibliotheque Nationale, Suppl. Turc No: 190'da kayıtlıdır.

Eser üzerinde krallık baş tercümanı olan müsteşrik Francois Petis de la Croix, Abel Remusat, Paul Amedee Jaubert, Arthur Lumley Davids, E. Beresine çalışmışlar ve eserlerinde metinden çok küçük bir parçayı vermişlerdir. Abel Pavet de Courteille Uygur harfli metni Arap harfleri ile transkripsiyonlamış

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İSTANBUL, turkiyat@istanbul.edu.tr.

ve Fransızca tercümesi ile yayınlamıştır.¹ Uygur harfli nüsha üzerinde, 1938'de, bir mezuniyet çalışması yapan Fahir İz, Uygur harfli nüshanın transkripsiyonunu ve tercümesini vermiştir.² Arap harfli nüsha üzerinde, 1968'de bir mezuniyet çalışması, Osman Fikri Sertkaya tarafından yapılmış ve bu çalışmada Arap harfli yazmanın transkripsiyonu ve indeksi verilmiştir.³ Uygur harfli yazma son olarak Max Scherberger tarafından yayımlanmıştır.⁴

TEZKİRE-İ EVLİYA

Uygur harfli yazmanın 13b-151a varakları içerisinde olan Tezkire-i Evliyâ'da 72 velinin menkıbesi anlatılır. İlk veli İmam Cafer-i Sâdık, son veli Hüseyin bin Mansûr-ı Hâlide'dir.

Abel Pavet de Courteille, Tezkire-i Evliya'nın Uygur harfli yazmasının tıpkıbasımını ve Fransızca tercümesini 1899'da iki cilt halinde yayınlamıştır.⁵ Eserin ilk 19 sahifesi üzerine bir mezuniyet çalışması yapılmıştır.⁶ Eser üzerinde Verdi Kankılıç doktora çalışması yapmıştır.⁷

Göktürk harfli metinlerde *kişi-kişi, üküş-üküş, kümüs-kümüş, tardus-tarduş, barmus ~ barmuş, bolmus-bolmuş, ermiş-ermiş, esidmis-eşidmiş* ve *şingar-singar, şub-sub, şakin- ~ şakin-, şaңç--şaңç-* gibi şekillerde s-ş nöbetleşmesinin olduğu bilinmektedir.⁸ Ancak bizim konumuz Uygur ve Arap harfli metinlerdeki ses karışıklığı olduğundan Köktürkçe metinlerdeki bu nöbetleşmeyi sadece konunun tarihi derinliği olarak zikredip teferruatı ve sebepleri üzerinde durmayacağız.

Latin alfabesini kullanan araştırmacılar Uygur harfli metinleri okumaları esnasında bazı kelimeleri Uygur harflerinden Lâtin harflerine geçirirken transkripsiyonda yanlış karşılıklar kullanmışlardır. Bu yüzden aslî s sesi yerine ş sesi, aslî ş sesi yerine z yerine kullanılan ş sesi, aslî z sesi yerine s ile imlâ edilen z sesi, ş olarak transkripsiyonlanmıştır.

Uygur harfli metinlerde aslî s sesi, *kişi* yerine *kişi*⁹, *destâr* yerine *taşdar*¹⁰, *abanos~ abinos* yerine *abiruş*¹¹ kelimelerinde görüldüğü gibi s yerine ş olarak okunmuştur. Buna karşılık aslî ş harfi de *boşolmak* yerine *bozulmak*¹² okunuşunda da ş yerine s = z olarak transkripsiyonlanmıştır.

Aslî z sesinin ş işareti ile imlâ edilen şekilleri de s = z yerine ş olarak transkripsiyonlanmıştır.

¹ Abel Pavet de Courteille, Miradj-Nameh, Le Manuscrit Ouigour de la Bibliotheque Nationale, Paris 1882, XXXI+95 s.

² Fahir İz. Mirac-name, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1938, Türkiyat Enstitüsü No: 106, 52 s.

³ Osman Fikri Sertkaya. Mi'râc-nâme, (Metin-İndeks), Mezuniyet Tezi, Türkiyat Enstitüsü No: 845, XVIII+94 s.

⁴ Das Mi'râgnâme. Die Himmel-und Höllenfahrt des Propheten Muhammad in der osttürkischen Überlieferung, Würzburg 2003, 153 s.

⁵ Abel Pavet de Courteille. Tezkere-i Evlia, Le Memorial des Saints, traduit sur le Manuscrit Ouigour de la Bibliotheque Nationale, Collection Orientale-Tome XVI, Deuxieme Serie-Tome II-Paris 1889, XXIV+238 s. Tıpkıbasım 392 s.

⁶ Türkan Aksu. Tercüme-i Tezkiret-i'l-Evliya Üzerinde Lisans Bir Çalışma, Mezuniyet tezi, Türkiyat Enstitüsü, No: 120, 67 s.

⁷ Verdi Kankılıç. Uygurca Tezkiret-i'l-Evliya Tercümesi (Araştırma-Metin), 1972, Türkiyat Enstitüsü, No 1300, XXXVI+145 s.

⁸ Ahmet Caferoğlu. "Eski Türkçe Devresindeki -s, -ş Çelişmesi Üzerine", 1. Türk Dili Bilimsel Kurultayında Sunulan Bilimsel Bildiriler 1972, Ankara 1975, s. 405-408. E. R. Tenişev, "Pereboy s/ş v tyurkskih runičeskih pamyatnikah", Strukturi i İstoriya Tyurkskih Yazıkov, M. 1971, s. 289-295.

⁹ Osman Fikri Sertkaya, "Türkolojide Eleştiri Sorunları" Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1985, Ankara 1989, s. 149-159.

¹⁰ Osman Fikri Sertkaya, "Turfan Metinleri ve Yapılan Yayınları", Türkiyat Mecmuası, C. XIX, İstanbul, 1980, s. 319-321.

¹¹ *abiruş* okunuşu için bk. Şinasi Tekin, Uygurca Metinler II. Maytrisimit, Burkancıların Mehdî'si Maitreya İle Buluşma, Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhâşika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası), Ankara 1976, s. 112 ve 231.

¹² Reşid Rahmeti Arat. Eski Türk Şiiri, Ankara, 1965, s. 158-159.

Aslı Şekil (z)	İmlâsı (ş = z)	Transkripsiyonu (ş)
tezmek	tesmek = tezmek	taşmak ¹³
zâhid	şahit = zahid	şehit ¹⁴
tütüzmek	tütüsmek = tütüzmek	tütüşmek ¹⁵

Bu gibi yanlışları Arap harflerini kullanan kişilerin Uygur harfli metinleri Uygur harflerinden Arap harflerine geçirirken de yaptıkları bilinmektedir.

20–26 Eylül 2004, Ankara’da toplanan V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı’nda sunduğum “Hocendî’nin Letâfet-nâme Adlı Mesnevisinin Yeni Bir Yazma Nüshası Üzerine” adlı bildirimde Eleazar Bimbaum’un mülkiyetinde bulunan bir Letâfet-nâme nüshasını tanıtırken bu nüshanın Uygur harfli bir yazmadan Arap harflerine geçirildiğini söylemiş ve bu konuda yanlış harf transkripsiyonu ile ilgili 24 örnek vermiştim. Bunlardan s / ş / z okumaları ile ilgili olan 5 tanesini konumuza açıklık getirmesi için burada tekrar veriyorum.

Letafet-Nâme Nüshasında Geçen Şekil		Metinde Olması Gereken Şekil	
Beyit 89a, 296a	’ışking ايشىنگ	<هرىنگ>	agzing اغزىنگ
Beyit 141b	şâhid شهيد	<زاهيد>	zâhid زاهد
Beyit 182b	şânıda شان	<رسانه>	şahnıda صحن
Beyit 289a	her sözi هر سوزى	<هرى سوزى>	ârzûsı ارزوسى
Beyit 297a	şehâ سهي	<زهي>	zihi زهي

Şimdi Tezkire-i evliya ile ilgili görüşümüze geçelim.

Ben Tezkire-i Evliyâ’nın Arap harfli yazmasını esas alıp metni transkripsiyonladım. Sonra bu transkripsiyonumu Uygur harfli yazma ile karşılaştırdım. Letâfet-nâme yazmasındaki problemi bu yazmada da gördüm. Burada bu konuyu meslektaşlarımla paylaşmak istiyorum.

¹³ Osman Fikri Sertkaya. “‘Türkolojide Eleştiri Sorunları’ Üzerine”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1985, Ankara 1989, s. 141–142

¹⁴ Francis Woodman Cleaves. “The Mongolian Documents in the Musee de Te’heran”, Harvard Journal of Asiatic Studies, XVII–2, 1953, s. 33. V. Minorsky. “A Mongol Decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zâhid”, BSOAS, 16, 1954, s. 515–527; Francis Woodman Cleaves. “Sağıd = zâh(i)d”, Harvard Journal of Asiatic Studies, XVIII, 1955, s. 234–238.

¹⁵ F. W. K. Müller tarafından Uigurica II: 47, 77’de *tütüşüp* okunan kelime, hem Uigurica’da hem de EDPT 462a’daki *tutuş-/tütüş-* maddesinde *tütüzüp* şeklinde düzeltilmelidir. Keza *tütüşmiş* kelimesinin *tütüşmiş* şeklindeki okunuşu için bk. Akira Fujiyeda. “Eulogy of the Monument in Uigur, East und West Walls”, Chü-Yung-Kuan. The Buddhist Arch of the Fourteenth Century, A. D. at the Pass of the Great Wall Northvest of Peking, I, Text, Yayımlayan: Jiro Murata, Kyoto 1957, s. 275.

Aslî s Sesinin z Olarak Yazılması:

1. Arapça *sıffîn* صَفِينْ kelimesi Uygur harfli metinde U32 (84b)/6'da *sıffîn* سَفِينْ imlâsı ile yazılmıştır. Metni Arap harflerine aktaran müstensih Uygur harfli metindeki aslî s sesini z sesi zannetmiş, ayrıca Uygur alfabesinde b harfi ile imlâ edilen f sesini de anlamamış, bu yüzden kelimeyi A24 (25a)/3'te *zıbbîn* زَبْبِين imlâsı ile aktarmıştır.

2. Sa'îd bin Cübeyr'in سعيد بن جُبَيْر adı Uygur harfli metinde U44 (90b)/5'de *şahit cabir* شَاهِدْ جَابِرْ şeklinde geçmektedir. Uygur müstensih kelimeyi satır altında **he** (ه) harfi ile transkripsiyonlamıştır. Bu ismi Uygur harflerinden Arap harflerine aktaran müstensih aslî s sesini z zannetmiş, bu yüzden kelimeyi A33 (29b)/3'te *zâhid câbir* زَاهِدْ جَابِرْ imlâsı ile aktarmıştır.

3. Uygur müstensihin U270 (203b)/12'de çok açık bir imlâ ile yazdığı *kıskanıp* كِسْكَانِپْ kelimesi, kelimeyi Arap harflerine aktaran müstensihin s sesini z zannetmesi ve k sesini de g zannetmesi yüzünden A196 (111a)/10'da *kıskanıp* كِسْكَانِپْ imlâsı *kızganıp* كِزْغَانِپْ imlâsı ile yazılmıştır.

Asli ş Sesinin z Olarak Yazılması:

4. Hasan-ı Basrî Adn cennetine girecek olanları “*velîkin ol uçmağ-ka peygamberler, yâ şıddik-lar, yâ şehidler, yâ ‘âdil sultânlar, yâ dünyâ muhabbetin könglide tutmağan kişiler kirgey*” şeklinde söyler.

Bu cümledeki *şehid ler* شَهِيدْ لَرْ kelimesi Uygur müstensihi tarafından U38 (87b)/6'da gayet açık bir şekilde *şehit-ler* شَهِيدْ لَرْ şeklinde yazılıp s harfinin altına iki nokta konularak ş şeklinde transkripsiyonlanmasına karşılık, Arap harfli yazmanın müstensihi tarafından A28 (27a) /9'da *zâhid* زَاهِدْ şeklinde imlâ edilmiştir.

Asli ş Sesinin s Olarak Yazılması:

5. Uygur müstensihin U132 (134b)/4'te *ibn-i sirin* اِبْنِ سِرِينْ şeklinde imlâ ettiği isim, metni Arap harflerine aktaran müstensih tarafından anlaşılmamış, Uygur harfli kelimedeki s harfi ş olarak okunduğu için bu isim A95 (60b)/10'da *İbn-i Sîrîn* اِبْنِ سِيرِينْ yerine *İbn-i Şirin* اِبْنِ شِيرِينْ şeklinde imlâ edilmiştir.

6. Ebü Hâzım-ı Mekki'nin ابو حَازِم مَكِّي adı Uygur müstensih tarafından daha başlıkta U87 (12a)/13'te s harfinin altına iki nokta konularak ş şeklinde okunduğu için *ebü hâşim-i mekki* اَبُو حَاشِم مَكِّي şeklinde yazılmış ve bu imlâ U87 (112a) ile U88 (12b)/3'te **ha** (ح) harfi yerine **he** (ه) harfi ile, U88 (112b)/6 ile U89(113a)/1, 4 ve 5'te **ha** (ح) harfi ile transkripsiyonlanmıştır. Arap harfli yazmanın müstensihi bu ismi Arap harflerine aktarıırken geçtiği her yerde *ebü hâşim-i mekki* اَبُو حَاشِم مَكِّي şeklinde imlâ etmiştir.

7. Buna benzer isim yanlışları çoktur. Meselâ, *Halîfe Hişâm bin ‘Abdülmuttalib*'in adı Uygur harfli yazmada U88 (113b)/2'de *huşşam-ı bin abdül melik* şeklinde şeddeli ses olarak imlâ edildiği için Arap harfli metinde A64 (45a)/5'te *hüşşâm* هُشْشَامْ şeklinde şeddeli olarak yazılmıştır.

8. Yine *‘Abdü'l-vâhid bin Zeyd*'in adı Uygur harfleriyle U91(114a)/8'de *‘abdül-vahit-i şahit* اَبْدُلْ وَاهِتْ اِشَاهِتْ şeklinde imlâ edilmiş, Uygur müstensih *vahit* kelimesini **ha** (ح) harfi ile, *şahit* kelimesini de **he** (ه) harfi ile transkripsiyonlamıştır. İsmi Arap harflerine aktaran müstensih ise son kelimeyi A66 (46a)/10'da *zâhid* زَاهِدْ imlâsı ile aktararak ismi *‘abdü'l-vâhid bin zâhid* şeklinde istinsah etmiştir.

9. Söz kişi isimlerinden açılmışken bir başka örneği de zikrederim. *Kutayba bin Müslim* adının ilk kelimesi *قطيبة* şeklinde harekelendiğinde *kutayba* şeklinde okunur. Ancak bu ismin Arapça okunuşunu bilmeyen Uygur müstensihi hareke konulmayan *قطيبه* kelimesini *kadibe* şeklinde okuyarak bu ismin imlâsını davamı ile birlikte U74 (105b)/11'de *kadibeyi bin müslim* كَادِيبَيْ بِنِ مُسْلِمْ şeklinde istinsah etmiştir. Metni Arap harflerine aktaran müstensih ise A54 (40a)/15 ve A55 (40b)/1'deki ilk iki örnekte **b**

harfini f harfi olarak değerlendirip kelimeyi *kadife* قدیفة şeklinde imlâ etmiş, ancak A55 (40b)/1'deki üçüncü örneğin imlâsını *kutayba* قطیبه şeklinde düzeltmiştir.

10. Arapça 'id veya 'ıyd عید “bayram” kelimesi U184 (106b)/9'da Uygur harfleriyle *ayıt* اییت şeklinde yazılmıştır. Müstensih Uygur harfli metinde ilk dışın altına Arap harfleri ile *ayın* yazmadığı için metni Uygur harflerinden Arap harflerine geçiren müstensih ilk dışı *ha* (ح) olarak anlamış ve A134 (80a)/9'daki ...*kaçan kim hayıt keçesi boldı erse...* ibaresinde *hayıt* حییت şeklinde istinsah etmiştir.

Söylediklerimizi toplu halde görelim:

TE'de geçen şekil	okunuşu	geldiği şekil	olması gereken şekil	okunuşu
زین	Zıbbîn	صَفِینْ	صَفِینْ	Şıffîn
زاهد جابر	Zâhid Câbir	سَعِید بن جَبْرِ	سَعِید بن جَبْرِ	Sa'îd bin Cûbeyr
قیزغانیب	kızğanıp	قِیسْقَانِیْبْ	قِیسْقَانِیْبْ	kışkânıp
زاهد	zâhid	شَهِید لَارْ	شَهِید لَارْ	şehîdler
ابن شیرین	İbn-i Şîrîn	إِبْن سِیرِینْ	إِبْن سِیرِینْ	İbn-i Sîrîn
ابو هاشم مکی	Ebü Hâşim-i Mekkî	أَبُو حَازِم مَكِّي	أَبُو حَازِم مَكِّي	Ebü Hâzim-ı Mekkî
هشام	Hüşşâm	هَشَامْ	هَشَامْ	Hîşâm
	'Abdül-vahit-i Sahit	أَبْدُؤِلْ وَهَيْتْ بِنْ سَعْدِ	أَبْدُؤِلْ وَهَيْتْ بِنْ سَعْدِ	'Abdül'l-vâhid bin Zeyd
قدیفة	Qadibeyi bin Muslim	قُطَيْبَةُ بِنْ مُسْلِمِ	قُطَيْبَةُ	Qutayba bin Muslim
حیت	hayıt	عِيدْ	عِيدْ	'ıyd

Sonuç olarak yukarıda verdiğim 10 örneği çoğaltmak mümkündür. Ancak verdiğim bu örneklerle dayanarak Tezkire-i Evliyâ'nın bugün için elimizde olmayan Uygur harfli başka bir yazmadan Arap harflerine aktarıldığı görüşünü ileri sürebiliriz.

Beni sabırla dinlediğiniz için sizlere teşekkür ediyorum.